

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна

М.М. Солдатенко

МЕТОДИКА І ТЕХНІКА ПРОФЕСІЙНОГО
САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ВЧИТЕЛЯ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Кропивницький – 2021

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України

Рецензенти:

Лещенко М.П., доктор педагогічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України;

Вовк М.П., доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу педагогічних технологій Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України;

Солдатенко М.М. Методика і техніка професійного самовдосконалення вчителя: методичні рекомендації / М. Солдатенко; Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України. – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2021. – 55 с.

У методичних рекомендаціях представлено методологічні та практичні аспекти розвитку педагогічної майстерності в умовах інформаційного суспільства в дискурсі пізнавальної діяльності.

Особлива увага приділяється самоосвітній діяльності, яка розглядається як важливий чинник самоорганізації, самоосвіти та саморозвитку особистості, професійного зростання педагога.

Методичні рекомендації призначені для студентів, аспірантів, учителів та викладачів професійних навчальних закладів.

© Інститут педагогічної
освіти і освіти дорослих
НАПН України, 2021
© Солдатенко М.М., 2021

Зміст

Передмова.....	5
1. Сучасний стан освіти в Україні в дискурсі забезпечення її якості	7
2. Самоосвітня діяльність в контексті сучасної освітньої політики	16
3. Сутність та структура педагогічної майстерності	19
4. Педагогічна майстерність як технологія педагогічної дії.....	25
5.. Пізнавальна діяльність у системі професійної підготовки як чинник розвитку особистості	39
6. Педагогічна майстерність вчителя(викладача) в контексті організації самостійної навчально- пізнавальної діяльності	46
Післямова	...51.....
Література.....	55

Ключові слова й терміни

- активізація пізнавальної діяльності
- викладач, вчитель
- інформатизація
- мотивація навчання
- навчальне пізнання
- навчально-виховний процес
- наукове пізнання
- неперервна освіта
- освіта
- особистість
- педагогічна майстерність
- педагогічна освіта
- педагогічна дія
- пізнання
- професіоналізм
- професійний розвиток
- розвиток особистості
- розвиток педагогічної майстерності
- самоосвіта
- самоосвітня діяльність
- самоконтроль
- самоорганізація
- саморозвиток
- учіння

Передмова

Освіта є засобом розвитку особистості, відтворення інтелектуального та духовного потенціалу нації, визначальним чинником науково-технічного та соціального прогресу. Щодо питання реформування системи підготовки вчителя, викладача, то реалії сучасності вимагають не лише високого рівня його теоретичної підготовки, а й відповідного формування особистості, її культурного потенціалу, високого рівня психолого-педагогічної підготовки, готовності до саморозвитку та самовиховання. Без цих складників неможливо забезпечити професійне становлення вчителя(викладача), формування й розвиток його педагогічної майстерності.

Традиційно суть реформування педагогічної освіти полягала в тому, що вчені і практики намагалися відшукати найбільш мобільні елементи дидактичної системи і довести, що, змінивши їх, можна докорінно змінити рівень підготовки вчителя, забезпечити високу ефективність його діяльності. Останнім часом науковці, як теоретики, так і практики, все частіше доходять висновку, що пошуки в перебудові освіти необхідно здійснювати не в напрямі вдосконалення навчальних програм, навчальних планів, модернізації підручників, а, швидше, в напрямі переорієнтації базових принципів, основних позицій професійної підготовки вчителя..

Особливе місце займає питання формування особистості майбутнього вчителя та його орієнтації на неперервність освіти. Для ефективного функціонування системи неперервної освіти необхідно сформувати потребу та забезпечити можливість самостійної навчально-пізнавальної діяльності не лише студентів та учнів, а й дорослих – з метою забезпечення їх професійного становлення, підвищення кваліфікації чи можливої перекваліфікації. Важливим також є формування установки на розвиток пізнавальної діяльності суб'єктів учіння, їх інтересу до навчання, формування умінь та навичок самостійної навчально-пізнавальної діяльності, здійснення самооцінки і самоконтролю, створення умов для такої діяльності та організаційних

можливостей управління навчально-виховним процесом у нових умовах. Головним результатом має стати орієнтація навчального процесу на учня (студента), розвиток його своєрідності і неповторності, створення умов для формування творчої ініціативи, педагогічної сміливості та самостійності фахівця.

Слід зазначити, що сьогодні і роль середньої школи в житті суспільства все більше сприймається через призму проблем, пов'язаних з соціалізацією особистості, тобто підготовкою молодої людини до життя в суспільстві. Іншими словами, суспільство значною мірою **приймає** до уваги той факт, що середня школа сьогодні здійснює трансляцію соціокультурного досвіду з певним рівнем його професійного спрямування, коли методи дослідницької та проектної діяльності все ширше використовуються на практиці.

Підвищення якості професійної підготовки є завжди актуальною проблемою. Тому є необхідність постійного вдосконалення існуючих і пошуку нових, більш ефективних методів навчально-виховного процесу. Традиційно виходили з того, що учнів та студентів необхідно вчити, для чого і розроблялись відповідні системи навчання. Поступово педагоги прийшли до необхідності іншого підходу, а саме: студенти та учні повинні вчитись, завдання ж викладачів та навчальних закладів – створити для цього необхідні умови. Зауважимо, що така ідея не є новою, бо ще відомий педагог Я.А. Коменський (1592 – 1670) зазначав, що «Альфою і омегою нашої дидактики нехай буде пошук та відкриття способу, **за якого** б учителі менше навчали, а учні більше б учились». На особливе значення самостійної роботи в процесі навчання звертав увагу і К.Д. Ушинський. Самостійну навчально-пізнавальну діяльність він вважав єдиною міцною основою будь-якого плідного навчання.

Сьогодні все частіше фахівці наголошують, що навчання – це не процес передачі знань, а, передусім, вміння самостійно відшукувати та осмислювати інформацію, орієнтуватися в інформаційному просторі, а самостійна пізнавальна діяльність є одним з найважливіших чинників процесу професійної підготовки спеціалістів взагалі, і в тому числі майбутніх вчителів.

Для вчителя ця проблема є ще більш актуальною, ніж для спеціалістів інших галузей (хоча слід зазначити, що цей процес взагалі є важливим для фахівців будь-якої галузі). Тому процес самостійної пізнавальної діяльності майбутнього вчителя необхідно дослідити глибше і з відповідним виходом (щодо рекомендацій) на керівництво та управління ним з боку організаторів системи освіти. Саме системна організація та увага з боку органів управління освітою може забезпечити ефективність задекларованої самоосвітньої діяльності вчителя, яка повинна стати базовим елементом навчально-виховного процесу не лише у вищій школі, а й в усіх типах середніх шкіл. Оволодіння вміннями самостійно вчитися сприятиме формуванню та розвитку особистості вчителя, високого рівня його професійної підготовки. Самоосвітня діяльність розглядається як процес позитивного забезпечення неперервності освіти, перманентного підвищення кваліфікації, перекваліфікації, а також задоволення широких пізнавальних потреб кожної людини. Організація самостійної навчально-пізнавальної діяльності та засоби її активізації розглядаються як наскрізна дидактична проблема у навчально-виховному процесі всіх навчальних закладів, починаючи з дитячих дошкільних установ.

1. Сучасний стан освіти в Україні в дискурсі забезпечення її якості

Нині у світі відбувається зміна підходів до освіти, що зумовлюється переорієнтацією на розвиток людини, її особистісних та культурних якостей.

Серед багатьох чинників, які визначають рівень освіти як пріоритетної сфери соціально-економічного, духовного і культурного розвитку, один з найважливіших зумовлюється роллю учителя. За його участю реалізується конституційне право громадян України на здобуття загальної середньої освіти, державна політика у створенні інтелектуального, духовного потенціалу нації,

розвитку науки і техніки, у збереженні та примноженні культурної спадщини, формуванні людини майбутнього.

У Законі України «Про вищу освіту» стверджується, що головною метою національної системи освіти є створення умов для розвитку і самореалізації кожної особистості, формування покоління, яке здатне вчитися протягом усього життя, створювати і розвивати цінності громадянського суспільства. Досягнення цієї мети є, без сумніву, найважливішою гуманістичною функцією освіти. У цьому зв'язку гуманізація освіти розглядається як нова парадигма, в основу якої покладено людиноцентристський підхід, визнання людини як найвищої соціальної цінності, повага до особистості, її запитів та інтересів, створення умов, що необхідні для розкриття і розвитку здібностей людини, її постійного вдосконалення й саморозвитку.

Необхідність переходу до моделі освіти для сталого розвитку зумовлена насамперед фундаментальними протиріччями розвитку як суспільства, так і самої освіти. Світовий освітній процес нині виявився в полоні основного протиріччя, яке має відношення до проблеми часу. По-перше, освіта, яка нерідко мислиться як передача, а також накопичення й відтворення знань та культури минулих поколінь, виявилася нездатною задовольнити потреби сучасності: надто багато традиційного, застарілого сьогодні функціонує в закладах освіти. По-друге, сучасний освітній процес вступає у протиріччя не лише з сьогоденням, а й з майбутнім. Сучасна система освіти фактично ігнорує майбутнє, не маючи його чіткої орієнтації. Система цінностей, цілей та ідеалів, яка сьогодні має місце в освітньому процесі, не адаптована до майбутнього, яке б влаштовувало як суспільство, так і окрему людину. Така система все більше відставатиме від вимог майбутнього і тим самим не дасть змоги вирішувати проблему виходу з кризового стану.

Значним є розрив між практичними вимогами суспільства до професійної діяльності вчителя та рівнем його підготовленості. Недостатнє оволодіння значною частиною вчителів педагогічною технікою та

технологією зумовлене недоліками системи професійної підготовки. Зокрема, в цій системі превалюють інформаційно-репродуктивні методи, а зміст педагогічних дисциплін слабо зорієнтований на структуру і характер педагогічної діяльності. Відсутнє й цілеспрямоване навчання майбутнього вчителя педагогічним технологіям. Це негативно позначається на розвитку індивідуальності студентів, що не дозволяє сформувати особистість педагога, готового та здатного не лише до самореалізації та саморозвитку, але й до того, щоб навчити цього своїх учнів. Останнє вимагає зміни уявлень про діяльність студента як майбутнього вчителя, його функцій і місця у навчанні, а також зміни місця і ролі викладача в цьому процесі.

В умовах традиційного навчального процесу викладач (учитель) передає знання, формує уміння, навички, перевіряючи та оцінюючи результати. При цьому навчання носить репродуктивний характер, знання та способи дій передаються учням чи студентам у готовому вигляді, тобто вони «запрограмовані» на відновлення засвоєння.

Довгий час у нас домінувала ідея активізації учіння, відповідно до якої особистісний потенціал учня мобілізувався на засвоєння заданого зовні змісту як прояв креативності у строгих програмних рамках. Особистість тут розглядається як засіб досягнення певної високої мети, а суб'єктність, творчість, критичність, як і самостійність, не з'ясовуються. Загалом пріоритетом були не особистість, а той продукт, який можна від неї одержати, – виконання певних соціальних функцій, реалізація моделей поведінки і т.д.

Провідними орієнтирами освіти при цьому були ідеологія, держава, її замовлення, бюрократична система управління, традиції і ритуали педагогічної свідомості. Проте кожна людина має свій досвід та індивідуально-психологічну позицію, через призму яких вона відбирає інформацію про навколишнє середовище, людей та їх взаємовідносини, культурні цінності і т.п. У певних ситуаціях у неї може виникати деяка незручність, напруження, негативні емоції. Такі бар'єри можуть бути

наслідками індивідуальних, статевих, вікових, професійних та інших особливостей. У системі знань про інших людей значне місце належить також оціночним судженням та стереотипам, що склалися. За звичкою, ми використовуємо їх як еталон, з яким ми підходимо до пізнання особистості та визначення її приналежності до тої чи іншої спільноти людей. Сприймання людини значною мірою залежить від психологічних її особливостей, життя конкретної особистості, її інтересів, спрямування. Воно може бути глибоким чи поверховим, точним чи помилковим. Це й повинен враховувати викладач, організовуючи самостійну пізнавальну діяльність учнів (студентів), формуючи у молодій людини культуру діяльності, її зацікавленість у набутті певних знань.

Сьогодні невідкладною проблемою є наукове обґрунтування шляхів побудови найбільш ефективної організації та вдосконалення навчально-пізнавальної діяльності. Необхідно розкрити закономірні зв'язки між навчальним пізнанням і тими процесами, які відбуваються в суспільстві, з метою більш повного використання їх для ліквідації (або хоча б суттєвого зменшення!) відставання навчання від розвитку і потреб суспільних інституцій, що має надзвичайно важливе значення для розвитку суспільства.

В умовах сучасного розвитку ставиться завдання максимального розкриття потенціалу кожної людини, її розвитку, формування людини як суб'єкта суспільного життя, підготовки до постійного вдосконалення, саморозвитку і самореалізації. Технології навчання повинні бути такими, щоб мати можливість реалізації індивідуально орієнтованого підходу в підготовці вчителя до його професійної діяльності, адже професійна діяльність, компетентність, а пізніше – педагогічна майстерність і творчість можливі лише на індивідуально-творчому рівні самореалізації особистості. Саме тому проблема індивідуалізації підготовки педагога, її розвивальний характер повинні розглядатися як пріоритетна тенденція у вдосконаленні системи освіти взагалі та професійно-педагогічної підготовки викладача зокрема. Останній як теоретично, так і практично має бути здатним до

аналізу власних професійних можливостей і на цій основі він повинен бути в змозі вибудувати програму своїх дій щодо підвищення професійного рівня на всіх етапах діяльності.

Нова освітня система повинна випускати технологічно підготовлених студентів – така вимога представлена в державному стандарті. Випускники вищих навчальних закладів повинні вміти використовувати наявну інформацію, знаходити, аналізувати і створювати нову інформацію. Знання змісту (на що, в основному, й акцентується увага) не є кінцевою метою освіти. Студент має використати знання для створення нових знань, для вирішення проблем, прийняття рішень, створення продукції та відповідної взаємодії. Технології ж повинні сприяти реалізації такого типу навчання.

Для сучасної педагогічної освіти показовим є те, що в основі процесу професійної підготовки розглядається особистість майбутнього спеціаліста, адже студент частіше за все виступає певною мірою об'єктом масового процесу педагогічного відтворення; не виявляється і не формується його творча індивідуальність. Характер підготовки вчителя не сприяє формуванню в нього системного бачення педагогічної діяльності. Підготовка вчителя будується, в основному, на екстенсивних підходах, що призводить до формальної реалізації навчальних планів і програм.

Досвід підтверджує, що в основу оновлення системи педагогічної освіти мають бути покладені такі основні принципові положення:

- орієнтація на неперервність професійного розвитку викладача: рання профорієнтація, базова професійна підготовка, постійне професійне вдосконалення;
- орієнтація на творчу діяльність кожного педагога, забезпечення диференційованого індивідуально-творчого підходу в його підготовці;
- демократизація всього укладу життєдіяльності навчальних закладів;
- гуманізація педагогічної освіти, чуйне ставлення до особистості людини як суб'єкта спілкування, пізнання і творчості;

- єдність фундаментальної і практичної компонентів у цілісному процесі підготовки викладача, вчителя;

- єдність морального, загальнокультурного і професійного розвитку особистості педагога в умовах широкої гуманітаризації педагогічної освіти;

- постійне вдосконалення змісту, форм і методів підготовки вчителя, широке впровадження та використання нових технологій навчання, якими передбачається відкритість, гнучкість, варіативність і динамічність у змісті та методах навчання відповідно до сучасних вимог і прогнозування на майбутнє;

- єдність і наступність у роботі шкіл, ПТУ, педагогічних закладів освіти, інститутів підвищення кваліфікації, адекватні дії органів управління освітою;

- концепція, яка б визначала майбутню стратегію педагогічної освіти, повинна ґрунтуватися на науково розробленій моделі особистості вчителя відповідно до вимог випереджувальної підготовки. Це вимагає розробки сучасної системи педагогічних цінностей, загальної та педагогічної культури вчителів та викладачів;

- важливим є не лише структура, а й оптимальний зміст навчальних планів і програм підготовки вчителів на основі науково обґрунтованого співвідношення загальноосвітнього, психолого-педагогічного та спеціального циклів, а також значне посилення їх психологічної підготовки;

- гостра проблема постійного оновлення знань ставить перед вищою школою завдання сформувати у студентів потребу самостійно набувати знання та постійно їх оновлювати. Отже, сьогодні на перший план висуваються методологічні аспекти формування знань та одержання наукової інформації, створення на цій основі нових знань і можливості їх практичного використання.

Система освіти постійно вдосконалювалась та реформувалася відповідно до запитів суспільства. Так було в усі часи, збереглася ця закономірність і сьогодні, коли цей процес охопив усі ланки освіти, з вищої до загальноосвітньої школи. В останні роки реформування освіти стало глобальною проблемою. Назвемо лише деякі з питань: ступеневість освіти, інтернетизація та поява нових інформаційних технологій, дистанційна освіта,

неперервність освіти, інтернаціоналізація, ринок праці і конкуренція, впровадження нових спеціальностей, поява недержавних ВНЗ і т.д.

Ураховуючи наведене вище, можна з упевненістю стверджувати, що в таких досить складних, динамічних умовах перебігу процесу вдосконалення освітньої системи лише комплексний підхід дасть змогу реалізувати декларовані на високому рівні концептуальні положення.

Виявляється, щоб вчити вчитися – треба вміти вчитися. А цьому не вчили у педінститутах та університетах, там вчили учити.

Можна констатувати, що масові методи підготовки вчителя в більшості випадків не є ефективними. Педагогічна освіта як форма професійної підготовки вчителя для роботи в умовах класно-урочної системи була актуальною в момент створення такої системи навчання і могла успішно слугувати для формування майбутньої діяльності ще деякий час (орієнтовно до початку ХХ століття). З розвитком здатності людини вчитися та розвитком освітньої діяльності як такої, професія вчителя мала б зазнати фундаментальних змін, однак залишилася такою ж, як і на час появи класно-урочної школи. Тому підготовка вчителя-методиста призводить до того, що людина на кінець навчання не стає тим спеціалістом, який готовий формувати навчальну діяльність учнів (студентів). , кому «нікуди подітися».

Тому, наводячи дані про організацію й ефективність самостійної пізнавальної діяльності і, як результат, про вдосконалення професійної підготовки спеціалістів, не слід претендувати на докорінну перебудову навчально-виховного процесу в тій його частині, яка себе добре зарекомендувала. Мова повинна йти не про реформу, а про перманентний процес удосконалення системи освіти, щоб у майбутньому не відстати в масовому використанні комп'ютерних та інформаційних технологій навчання. Хоча і є підстави стверджувати, що система освіти в Україні (в радянський і пострадянський періоди) була на досить високому рівні. У зв'язку з цим слушною є думка професора М.Є. Покровського про те, що сьогодні відбувається в університетах: «Дивлячись на тих, хто сьогодні вчить, і тих, хто

вчиться, так і хочеться голосно закричати: «Кому і навіщо це треба?» Справжні фундаментальні знання – у старому віковічному розумінні цього поняття, з панорамним баченням проблем, енциклопедичною основою, гуманістичною орієнтацією – більше нікому не потрібні. До того ж і недоступні, їх час минув. Університети давно перестали бути храмами науки, а професори – священнослужителями, які виступають від імені Великої Істини. Отже, навчальні заклади втрачають функції отримання освіти і знань. Боляче констатувати й ті факти, коли університети поступово починають відіграти роль молодіжних клубів або дискотек, де студенти організовано збираються не для отримання знань, а лише для того, щоб поспілкуватися. Студенти перестали вчитися, а викладачі – вчити. Незважаючи на те, що диплом про вищу освіту все ж таки потрібний, роль конкретних знань нівелюється. Причин тому чимало, але одна з них є об'єктивною – в умовах різноманітності економічного світу неможливо передбачити, які саме знання стануть потрібними людині протягом її подальшого життя і професійної діяльності. Як правило, більшість знань, отриманих студентами під час навчання у ВНЗ, в подальшому виявляються незатребуваними. І цю ситуацію не можна недооцінювати. Схоже, що університетська система з традиційними лекціями у великих аудиторіях, з наступними семінарами, де обговорюється лекційний матеріал, уже не виправдовує себе. Визнання цього факту на Заході виявляється в тому, що традиційні лекції там усе частіше поступаються місцем лекціям-консультаціям, на яких обговорюється інформація, отримана студентами з відповідних книг, посібників та інших джерел. Враховуючи наведене вище, можна з певністю підкреслити, що сьогодні (а в майбутньому – особливо) величезну роль відіграватимуть уміння самостійно вчитися.

Отже, настала епоха корисних знань, нові формати яких у навчальних дисциплінах подаються у точно зважених пропорціях, як в аптеці: ні грама більше, ні грама менше. Такі знання – товар, який у чистому вигляді продається і купується. І кожний грам цього товару оцінюється за принципом: «Для чого це мені потрібно?».

При всій неоднорідності сучасного контингенту студентів все ж можна відзначити, що це люди з відповідною мотивацією, власними цінностями і бажаннями:

- оволодіти корисним знанням, а не лише прилучатися до нескінченного джерела наукової мудрості;
- свідомо чи несвідомо оцінювати навчальні курси з позиції того, чи принесуть вони в найближчій перспективі дивіденди і які саме;
- у процесі навчання отримувати задоволення, і не звалювати на себе «груз непомерних усилій»;
- одержати задоволення від усвідомлення того, що «я знаю багато»;
- тим чи іншим способом об'єднати реальне навчання зі світом гіперреальності, тобто ЗМІ, Інтернетом і т.д., а не протиставляти ці два світи;
- не утруднювати себе моральними питаннями, вони тут не ставляться.

Саме така нова культура знань та освіти. Широкі маси студентства, які бажають корисного знання, підуть на виробництво, у сферу науки, культури та освіти, але ж від них багато в чому залежить і майбутнє суспільства. На наш погляд, це хвилює сьогодні всіх соціально та морально відповідальних людей і вимагає вирішення ситуації, яка склалася.

2. Самоосвітня діяльність у контексті сучасної освітньої політики

Сьогодні в соціальних процесах відбуваються значні зміни як за кількісними показниками, так і за змістом. У сфері освіти зростає соціальна диференціація зв'язку з демократизацією суспільства, у сфері професійної освіти досить чітко виявилися інші ефекти: соціальна нерівність, зростаюча поляризація молоді, паралельно із цим зниження рівня інтелектуалізації, адже за межами навчального закладу залишається значна частина вступників, які мають достатньо високий рівень особистісного розвитку.

Отже, стає зрозумілим, чому сьогодні відбуваються зміни в освітніх інституціях практично всіх країн світу. Одні країни здійснюють освітні реформи, інші – постійне вдосконалення системи освіти. Відбуваються зміни

у змісті, методах навчання, організації та забезпеченні навчально-виховного процесу в навчальних закладах різних рівнів.

Виявляється, що бум навколо вступу до вищого навчального закладу або отримання другої спеціальності відбувається виключно у формі отримання «потрібного (практично-корисного) знання», а не абсолютної чи абстрактної інформації. Надзвичайною є вибірковість: «А що це мені дасть?», «А що ця освіта мені дає?», «Це мені не знадобиться в роботі» тощо. На вимогу викладача: «Вам це потрібно знати!» – студенти відповідають: «Ні, Ви спочатку поясніть, чому (для чого) я повинен це знати, тоді й вирішимо, буду я це вивчати, чи ні».

Отже, відбувається десакралізація знання в цілому і, як наслідок, праці викладача. В очах сучасних студентів викладач – уже не жрець у храмі знань, а рівноправний партнер у договірних відносинах – особливо це відчутно в умовах платного навчання (що, звичайно, не знімає вимоги високого наукового й особистого авторитету тих чи інших викладачів). До того ж самі ж студенти не хочуть більше бути безсловесними суб'єктами навчального процесу, які б споживали будь-які освітні продукти лише тому, що цього вимагає викладач.

Зміст освіти – ще один офіційний критерій її якості. Як відомо, в нашій країні шкільні програми найбільш насичені, і ми про це говоримо з гордістю. Десятиліттями зміст освіти постійно «вдосконалювався» – то шляхом «уведення» нових предметів, то шляхом виконання певної складової змісту, то обов'язковими мінімумами, то стандартами і т.д.

Але ж при цьому в усіх проектах та пропозиціях зберігалася традиційна для нашої освіти минулих десятиріч орієнтація на фундаментальність. Оскільки «традиційна орієнтація» збережена, то в документах, які приймаються, присутні всі атрибути фантомної педагогіки – «діяльнісний» підхід, «реалізація розвивального навчання», «диференціація та інтеграція» навчання, «модернізація» навчання, педагогічні «технології» і т.п.

Ситуація переходу індустріального суспільства до гіперінформаційного з усією очевидністю виявляється у кризі не лише змісту освіти, а й системи навчально-виховного процесу в цілому. Заучування великих обсягів з різних навчальних предметів виявляється не лише безглуздим у плані розвитку учня чи студента, а й абсолютно нефункціональним. Запам'ятовування нескінченної кількості відомостей, які частіше всього не зводяться в єдину, цілісну картину, не дозволяє людині орієнтуватися в світі. Раніше, коли світ змінювався повільно, поки кілька поколінь проживали життя при мінімально змінних його орієнтирах – особистісних, соціальних, науково-технічних, етичних, – людський досвід (не знання, які здобувалися в освіті, а досвід поколінь, який передавався у традиціях та устрої) давав людині можливість вибудувати своє життя й забезпечувати її професійну діяльність. На відміну від цього в час надзвичайно швидких і значних змін як в інформаційному, так і в науково-технічному плані, жодний спеціаліст не може отримати в навчальному закладі запасу знань, необхідного для професійної діяльності на все життя. Отже, стрижневою установкою стає освіта не на все життя, а протягом усього життя.

Освітня політика складається з потреб громадян, їх бачення того, якою повинна бути система освіти, з вияву дитячих інтересів, цілей, які формуються органами освіти, а також тих можливостей, які може для цього надати держава. Надзвичайно важливо визначитися: в чому ж мета системи освіти? Якщо в кількості знань, то доводиться жертвувати цінністю свободи, особистісного розвитку і творчості, миритися з авторитарністю й вибудувати систему навчання так, щоб знань в учнів було якомога більше, щоб пізнання було глибоким і міцним. Якщо ж головною цінністю буде свобода та унікальність людської індивідуальності, то доведеться при цьому поступитися обсягом і глибиною рівня навченості й влаштувати систему освіти такою, щоб людина росла в умовах безмежної поваги до її особистого суверенітету.

Способи навчання й контролю «вивченості» уроків, які ґрунтуються на принципі «роби, як я», «твори за мною», можна назвати терміном «зубріння»,

відомим за часів гербартианства і засудженим ще в кінці ХІХ століття. На сьогодні знову виникає необхідність розкриття такого негативного підходу.

Дійсно, математичні аксіоми необхідно «визубрити», як прийнято про це говорити. Проте останні є не лише у природничо-математичних дисциплінах. І нерозумно всі істини постійно піддавати сумніву. Однак проблема швидше в тому, що від визубрених у дитинстві істин досить важко відмовитися в подальшому. У дитячому віці шкільні, так звані «прописні істини» сприймаються як «аксіоми» і в післяшкільний період життя служать певним фундаментом будинку знань, «поверхи» якого постають як результат навчально-пізнавальної діяльності людини. І якщо потім ці аксіоми виявляються не зовсім універсальними, беззаперечними (а саме так воно часто й буває у процесі бурхливого розвитку науки і техніки!), то при цьому весь згаданий будинок, побудований на такому неміцному фундаменті аксіом, легко руйнується.

Навчений таким методом учень вступає до вищого навчального закладу. Навичками аналізу конкретної проблеми ситуації він, як правило, не володіє, хоча несистематизованими знаннями з окремих дисциплін, може, й переобтяжений. Можливо, саме тому значні труднощі у молодих учителів виникають з відповідями на т. зв. «дитячі» питання, «чомучки» і т.д., тому що зі шкільної лави він не навчився самостійно думати, логічно мислити, розв'язувати нескладні (а, може, й досить складні) задачі. Згадаймо, що учні В. Сухомлинського задавали такі запитання, на які не завжди відразу й відповісти можна – доводилося радитися з колегами, здійснювати пошук пояснень у відповідних літературних джерелах.

Отже, вчитель мусить давати школярам не лише «наукові факти», а навчити їх більше розуміти ці факти у всій багатогранній складності, зв'язках із життям, природою, вміти віднаходити їх квінтесенцію й використовувати у практичній діяльності. Та для цього необхідно навчити самостійно вчитися кожного школяра. Це питання, на наш погляд, є сьогодні одним із визначальних в освітній системі і заслуговує на подальше як теоретичне

дослідження, так і забезпечення відповідними методичними розробками для їх практичного використання у навчальному процесі.

3. Сутність та структура педагогічної майстерності

Справжній учитель –
не енциклопедичний словник, але Сократ.

П. Блонський

. Суспільні, державні та особисті інтереси в майбутньому може задовольнити лише людина нової формації, у якої гармонійно розвинені інтелектуальна й почуттєва сфери, яка легко і вільно відчувала б себе патріотом своєї країни і громадянином світу, ґрунтовно знала досягнення національної культури і володіла надбаннями світової культурної скарбниці. Тільки за таких умов особистість може ефективно функціонувати, повноцінно реалізувати себе в сучасному полікультурному просторі, змінювати власне й суспільне буття на краще. Все це має забезпечити школа, а конкретно реалізувати вищезазначене завдання покликаний її вчитель (викладач).

В пошуках нових концептуальних підходів для педагогіки нового часу окремі вчені пропонують повністю відкинути традиції освіти й виховання, зректися надбань і спадкоємності всього історичного досвіду у цій царині, відмовитися від організованого системного навчання молодих поколінь, коли педагогіка стане дистанційною і донести до вихованця слово наставника зможе й комп'ютер.

Педагогіка діалогу, партнерства, співпраці, людиноцентризму ставить у центр уваги інтереси, потреби й уподобання того, хто навчається. Але ключовою постаттю освітнього процесу був, є і залишиться той, хто навчає. І від рівня професійної культури педагога, його фізичного, психічного й морального здоров'я, потенціалу креативності залежить рівень професіоналізму, стан освіченості, вихованості, людяності студента, а значить, і подальший моральний, культурний і духовний прогрес суспільства.

Студенти все більше починають розуміти, що їхня інтелектуальна власність – знання і кваліфікація – є унікальним товаром, який дає змогу самореалізуватися на ринку праці, пристосовуватися до його динамічності, мінливості. Тому вони вимагають від викладача не тільки **навчити їх** добре відомому й апробованому, але передусім, щоб він сформував їхню компетентність, підготував до вимог робочого місця й посадових обов'язків, навчив **учитися** самостійно.

Щоб задовольнити зріслі вимоги учнів, які готуються **діяти** в умовах мінливого, полікультурного, динамічного світу, адекватно відповідати новим викликам часу, викладач повинен бути справжнім майстром педагогічної справи – мати належні морально-духовні й соціально-педагогічні якості, володіти глибокими професійними знаннями, психолого-педагогічними вміннями, педагогічною і психологічною технікою.

Необхідною умовою розвитку професійної майстерності вчителя є постійне збагачення й розширення його педагогічного й загального тезаурусу, ерудиції. Якщо раніше він був головним, а часто й єдиним джерелом інформації для учня (студента), то нині молода людина має можливість вільно отримувати інформацію з багатьох джерел.

Базою для набуття педагогічної майстерності викладачем вищої школи є його світогляд, філософська основа ставлення до життя, до людини. Ніякої високої майстерності не може бути, якщо за своїми світоглядними принципами педагог не сповідує гуманізм, людиноцентризм, якщо любов до людини не є станом душі. Можна добре вивчити й застосувати різні прийоми, правила, способи викладання, але **якщо не буде** внутрішнього переконання у цінності й благородності людини, яку навчаєш, не проявлятиметься вболівання й співпереживання за її стан і долю, то все **одно** буде звичайний ремісник, але не майстерний педагог.

Важливою передумовою становлення професіоналізму й педагогічної майстерності вчителя є наявність у нього необхідних соціально-педагогічних якостей. При цьому варто зважити на те, що названі якості є результатом

виховного впливу на особистість членів сім'ї, освітньо-виховних закладів, соціального оточення, референтних груп тощо. Відсутність в особистості стійких, виражених соціально-педагогічних якостей (організаторських здібностей, креативності, емпатійності, атракційності, принциповості, вимогливості, оптимістичності, стриманості, тактовності, рефлексивності, спостережливості та інших) унеможлиблює зформованість і розвиток педагогічної майстерності і є відчутною перешкодою на цьому шляху. Сучасний педагог не може обмежитися трансляцією інформації, він – передовсім організатор пізнавальної діяльності, самостійної навчальної роботи, наукових пошуків, творчості учнів. Тому наявність здібностей до організації є однією з обов'язкових умов досягнення і розвитку педагогічної майстерності.

Організаторські здібності – це сукупність рис психіки особистості, які дають можливість успішно й ефективно здійснювати організаторську діяльність. Такі здібності передбачають спрямованість особистості (світоглядну, політичну, моральну, ділову) та відповідні риси характеру (комунікабельність, ініціативність, організованість, самостійність, емоційна врівноваженість).

Необхідною умовою досягнення педагогічної майстерності є креативність, тобто творчі здібності, творчі потенції людини, які виявляються в окремих видах діяльності, спілкуванні, мисленні. Навчальний процес – явище багатокomпонентне, динамічне, мінливе. Тому рецептивні підходи не вичерпують можливостей його оптимального забезпечення. Кожна одиниця навчально-виховного процесу, кожна **неординарна** чи складна ситуація вимагають оригінального і в той же час ефективного способу реагування, а це може забезпечити тільки креативно спроможний фахівець.

Необхідною соціально-педагогічною якістю для розвитку педагогічної майстерності є емпатійність. Достатня емпатійна культура полягає в наявності у педагога здібності глибоко розуміти психоемоційний стан, почуття, переживання, співчуття. Емпатійне ставлення до учня оптимізує його зусилля

й дії, підтримує, підбадьорює, сприяє підвищенню продуктивності його навчальної праці. Формується емпатійність шляхом вироблення знань, умінь, навичок, переконань, які дають можливість тонко відчувати впливи психіки, мисленно ставити себе на місце іншої людини. Не останню роль відіграють рівень загальної й душевної культури, уміння створювати сприятливий психологічний мікроклімат навколо себе, зовнішність викладача, його манери та чимало інших чинників.

Необхідними соціально-педагогічними якостями сучасного вчителя є принциповість і вимогливість як до себе, так і до учнів. Принциповість – це морально-психологічна риса, яка характеризує чіткість соціальної позиції особистості, відданість певній ідеї, переконанню.

Вчитель-майстер повинен уміти глибоко проникати у внутрішній світ і стан учнів, інтеріоризувати їх особливості для прийняття оптимальних способів впливу на його дії і поведінку. Для успішного рефлексивного керування навчально-виховним процесом він має постійно актуалізувати і вдосконалювати свої здібності та здатність проявляти емоційну чутливість, психологічну проникливість, емпатію, такт.

Досягненню педагогічної майстерності сприяє розвинена методологічна рефлексія педагога. Відхід від стандарту, шаблону і стереотипу, глибоке проникнення в суть когнітивних процесів, наполеглива праця над розширенням свого тезаурусу, уміння критично оцінювати свою діяльність, націлювати студентів на досягнення високих навчальних результатів – необхідні умови професійного зростання педагога вищої школи. Важливими елементами педагогічної рефлексії є громадянська небайдужість, висока моральність і порядність, вираженість і стабільність переконань, толерантність. Ці якості й риси виробляються, здобуваються щоденною наполегливою працею викладача над собою.

Підкреслимо, що в структурі педагогічної майстерності професійні знання відіграють ключову роль. Учні чутливі до професійних якостей

викладача і швидко визначають рівень його підготовленості, ерудиції, компетентності, інформованості, володіння матеріалом.

Педагогічною майстерністю у повному розумінні цього поняття може оволодіти далеко не кожний викладач, навіть незалежно від його наукових ступенів, знань, стажу. Найбільш вірогідним є досягнення вершин педагогічної майстерності за щасливого збігу таких умов: вроджені й соціально успадковані високі людські якості – розум, моральність, гарний толерантний характер, доброта, емпатійність, атракційність, рефлексивність, здібності (а ще краще талант) до педагогічної діяльності; ґрунтовна базова освіта; значний власний досвід безпосередньої практичної педагогічної діяльності; серйозна мотивація (внутрішня потреба) досягнення педагогічної майстерності; постійні, цілеспрямовані зусилля для досягнення рівня педагогічного майстра.

Практично переважна частина діяльності кожного педагога відбувається у формі спілкування з учнями, колегами, батьками учнів та ін. Тому педагог-майстер повинен добре володіти педагогічними засадами і особливостями оптимізації спілкування. Повноцінний розвиток людини, передовсім психічний і соціальний, залежить від її спілкування з учнями, колегами та ін. Люди, які оточують особистість, є невичерпним джерелом її соціального становлення, і головним засобом, що забезпечує зв'язки особистості з іншими людьми, є спілкування. Тому потяг кожної людини до спілкування зумовлений її природними потребами.

Що ж розуміється під терміном «спілкування»? За С.У. Гончаренком – це складна взаємодія людей, в якій здійснюється обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, а також задовольняються потреби особистості в підтримці, солідарності, співчутті, дружбі, належності тощо. Спілкування – необхідна умова формування, існування й розвитку особистості. Треба мати на увазі, що спілкування – це не тільки система дій кожного з учасників, а, перш за все, їх взаємодія, взаємовплив...

Необхідною умовою досягнення педагогічної майстерності є оволодіння педагогічною технікою, яка займає важливе місце в структурі професійної діяльності вчителя (викладача). Поняття «педагогічна техніка» з'явилося порівняно недавно. Стародавні греки словом *techné* позначали майстерність, мистецтво. А слово *technike* означає вправний, умілий, досвідчений. Сучасні словники серед інших тлумачень слова «техніка» дають таке: «Сукупність прийомів, навичок, що застосовуються в певній діяльності, певному ремеслі, мистецтві... ..володіння такими прийомами, навичками, професійне вміння, майстерність, вправність».

В поняття «педагогічна техніка» включають також цілий ряд інших компонентів: це вміння педагога управляти своєю поведінкою, управляти емоціями, настроєм, бути в той же час уважним і спостережливим, завжди готовим до виконання певних дій щодо впливу на особистість та колектив тощо. Важливими є також організаторські, комунікативні вміння, управління педагогічним спілкуванням, організація колективних творчих справ і т.п.

Отже, педагогічна техніка – це вміння педагога вправно, по-мистецьки застосовувати сукупність прийомів, методів, засобів, пристосувань для досягнення максимально можливих високих результатів за мінімально можливих затрат часу і психофізичного ресурсу. Одним з основних компонентів педагогічної техніки є вміння вербального спілкування, тобто мовленнєва техніка й культура. Як би наполегливо не стверджували про витіснення викладача комп'ютером (нехай, навіть, телефонним чи квантовим!), в осяжному майбутньому вирішальним чинником у навчанні й вихованні молодого покоління залишиться все-таки *verba magistri*. «Слова мають величезну владу над нашим життям, владу магічну, ми зачаровані словами і значною мірою живемо в їх царстві», – стверджував М. Бердяєв. У тлумачному словнику В.І. Даля читаємо: «Слово – Син Божий, істина, премудрість, сила... Словесний – пов'язаний з розумом, людською істиною, обдарований мовою на відміну від безмовної тварини, скотини. Слово – також слава, славити, слов'яни!». Якщо викладач прагне оволодіти педагогічною

майстерністю, він передовсім повинен наполегливо оволодівати грамотним, правильним мовленням.

Педагог, який прагне досягти рівня професійної майстерності, має постійно удосконалювати свій індивідуальний стиль, якомога повніше розвиваючи й використовуючи свої позитивні риси, якості, властивості, та нейтралізувати і компенсувати слабкі особистісні сторони.

Для педагога-майстра властива позитивна установка у ставленні до учнів з урахуванням індивідуальних особливостей кожного. Під час занять він часто звертається до них доброзичливим поглядом; у ході оцінювання навчальних досягнень не квапить з відповіддю, підбадьорює словом, жестом, поглядом; в індивідуальному спілкуванні заохочує підвищеною увагою, намаганням глибоко проникнути в суть проблеми, допомогти, підбадьорити посмішкою тощо.

Зазначеними вище параметрами не вичерпується рівень майстерності педагога, удосконалення не має меж. Тільки постійна наполеглива праця, неперервний пошук, творча активність і постійне рефлексивне дидактичне осмислення свого викладацького досвіду забезпечать високий рівень педагогічної майстерності вчителя (викладача).

4. Педагогічна майстерність як технологія педагогічної дії

Сьогоднішня професійна освіта значною мірою є академічною, адже більша частина навчального часу присвячена передачі інформації. Основним же завданням нової освіти в когнітивній її частині повинен бути розвиток інтелектуальної самостійності та здатності знаходити необхідну інформацію, її розпізнавання, «сортування», обробку, засвоєння і використання. Тобто для досягнення цілей особлива увага має приділятися розвитку критичного мислення, здатності здійснювати аналіз найрізноманітніших питань у різних галузях знань, сприяючи при цьому всебічному розвитку і формуванню особистості суб'єктів пізнавального процесу. Сьогодні професійно-

педагогічна освіта покликана забезпечувати формування педагога, який здатний розвивати особистість учня, виховувати у нього відповідальність за своє професійне майбутнє і підвищення професійної кваліфікації; педагога, який зорієнтований на особистісний та професійний саморозвиток, тобто мова тут іде про педагога-майстра, який досконало володіє педагогічними технологіями.

Слово «технологія» (techne – мистецтво, ремесло, наука + logos – поняття, вчення) перекладається з грецької як «знання обробки матеріалу». Технологія включає також і мистецтво володіння процесом, завдяки чому персоналізується. Технологічний процес завжди передбачає певну послідовність операцій з використанням необхідних засобів (матеріалів, інструментів) та умов. У процесуальному розумінні технологія відповідає на питання: « Як зробити (з чого і якими засобами)?».

Поняття «освітня технологія» часто поєднувалось з «педагогічною технікою» (як сукупністю прийомів і засобів, спрямованих на чітку й ефективну організацію навчальних занять). До педагогічної технології належало також уміння оперувати навчальним і лабораторним обладнанням, використовувати унаочнення. Освітню технологію сьогодні можна розглядати як засіб підвищення організації навчального процесу, як засіб подолання відставання педагогічних ідей від стрімкого розвитку техніки.

Зрозуміло, що педагогічні технології не можуть бути чимось принципово новим за суттю порівняно з іншими технологіями. Як і будь-які інші, вони мають свої галузеві (кланові, професійні) особливості і в тому, з яким «матеріалом» мають справу. Як технології, пов'язані зі свідомістю людини, зі складними, часто-густо не в усьому зрозумілими питаннями навчання, так і педагогічні технології відрізняються від виробничих, біологічних, навіть інформаційних; їхня специфіка характеризується наявністю виховного компонента (а звідси їх ймовірність) і необхідністю врахування філософського, психологічного, медичного, екологічного й інших аспектів проблеми. Педагогічні технології забезпечують перетворення

педагогічного процесу в освітній установі на цілеспрямовану діяльність усіх його суб'єктів.

Об'єктами технологізації в освітній діяльності є: цілі, зміст, організаційні форми сприйняття, переробки і представлення інформації, взаємодії суб'єктів освітньої діяльності, процедури їх особистісно-професійної поведінки, самоуправління і творчого розвитку.

Продукти технологізації освітнього процесу: особистісно, соціально і професійно важливі алгоритми та стереотипи поведінки, мірою доцільності й ефективності яких є успішність і конкурентоспроможність випускників освітньої установи.

Одією з найважливіших ознак педагогічної технології, на думку багатьох дослідників, є можливість їх відтворення. Технологія відрізняється від методики тим, що її можна відтворити і вона має стійкі результати, є визначеною. У технологіях виразнішими є процесуальний, кількісний і розрахунковий компоненти, у методиках – цільовий, змістовий, якісний і варіативно орієнтований аспекти (С.О. Сисоєва).

Суть сучасних поглядів на педагогічну технологію можна сформулювати так: педагогічні технології відображають процес розробки і реалізації в освітній установі педагогічного проекту, який відбиває певну систему педагогічних поглядів; спрямовані на досягнення конкретної освітньої мети; визначають зразок реалізації професійно-педагогічної діяльності (цей зразок, закладений у педагогічних технологіях, виконує нормативну функцію, дає можливість педагогу створювати нові утворення за умови оптимальності ресурсів і зусиль всіх учасників педагогічної взаємодії). Якість відтворення педагогічної технології залежить від рівня майстерності педагога. Хоча постановочно і в теоретичному плані (та навіть і технологічно!) шлях досягнення високого рівня педагогічної майстерності ніби всім є зрозумілим, та все ж багатокomпонентність (структурно і діяльнісно) самого феномену «педагогічна майстерність» та складність і різнобічність характеристик

суб'єктів педагогічної дії, їх готовність до неї зумовлюють той факт, що Майстрами стають далеко не всі вчителі, не всі викладачі.

З цих причин взаємодія в системі педагог – учень є досить складною, часто непередбачуваною і напруженою, а тому правильне вирішення педагогічних ситуацій (частіше **за все** це – експромт) можливе лише за умови значного практичного досвіду викладача як у життєвому плані, так, звичайно ж, і в організації навчально-пізнавального процесу. **Інакше кажучи**, формування і розвиток педагогічної майстерності здійснюється в основному за рахунок значної, у вимірі часу, педагогічної практики.

Що ж таке педагогічна майстерність? Є різні «наповнення» цього поняття. Якщо коротко, то **це – високий** рівень професійної діяльності викладача. Зовнішньо він виявляється в успішній реалізації правильно сформованих цілей, вирішення різноманітних задач навчання, спрямованих на досягнення високих кінцевих результатів. Конкретні показники майстерності виявляються у високому виконавському рівні, якості праці, доцільних, адекватних педагогічним ситуаціям діях викладача, досягненні високих результатів навчання й виховання.

Будучи синтезом теоретичних знань і високорозвинених практичних умінь, майстерність педагога стверджується через творчість і втілюється в ній. Немає кращого способу навчити людей якійсь справі, ніж пробудити у них високі душевні якості й допомогти їхньому розвитку. Тому Л.М. Толстой писав про шкільного учителя: «Якщо учитель має лише любов до справи, він буде хорошим учителем. Якщо учитель має лише любов до учня, як батько, мати, він буде кращим за того учителя, який прочитав усі книги, але не має любові ні до справи, ні до учнів. Якщо учитель поєднує в собі любов до справи й до учнів, він – досконалий учитель».

Для оволодіння педагогічною майстерністю необхідна систематична підготовка до кожного навчального заняття; постійна робота з новинками педагогічної і психологічної літератури, знаходження в них нового для практичної перевірки й використання; вивчення досвіду колег і запозичення

всього кращого, корисного, дійсно необхідного; вироблення індивідуальних прийомів (постановка голосу, техніка мовлення, граматична правильність, дикція, інтонація, сила звуку і т.п.); саморегуляція фізичного і психічного станів. Успіх педагогічної діяльності визначається передусім рівнем професійної підготовленості викладача. З нагромадженням досвіду формуються оптимальні прийоми праці, приходить майстерність, яка дозволяє швидко адаптуватися до будь-якої учнівської аудиторії, виникає легкість у роботі.

Такі особистісні якості викладача, як простота у спілкуванні, справедливість, повага й увага до учнів, уміння вийти за рамки офіційних стосунків, чарівність, акуратність, цінуються не менше за вміння цікаво й змістовно проводити заняття. Більше того, ці суб'єктивні оцінки і вимоги з року в рік, від курсу до курсу зростають. Талановитого викладача завжди єднає з учнями взаємна симпатія. Учні цінують у своїх вчителів захопленість будь-якою справою, глибокі й різнобічні знання, що виходять за межі навчальних дисциплін, педагогічний такт.

Педагогічна майстерність є досить стійкою системою теоретично осмислених і практично виправданих педагогічних дій і операцій, які забезпечують високий рівень інформаційної взаємодії між викладачем та його учнями. Цьому сприяють особистісно розвивальні педагогічні технології, які можуть ефективно використовуватись, якщо педагог, виконуючи професійні обов'язки, «народжується» сам і своїми творчими здобутками розвиває самого себе. Створення особистісно розвивальної ситуації є процесом авторським, що вимагає вияву суб'єктивності, співпраці викладача та учня. Своім самовключенням у педагогічну дію педагог робить її проблемною, пропонуючи власний варіант проживання смислу, чим актуалізує особистісну позицію учня. Безсумнівно, професійна компетентність учителя має вирішальне значення для досягнення успіху в справі навчання і виховання, адже чим більше він володіє закономірностями взаємодії, тим більш технологічним стає педагогічний процес.

Отже, питання про педагогічні технології тісно пов'язані з поняттям педагогічної майстерності, адже дії педагога-майстра завжди є досконалими. Можна бути професійно компетентним педагогом, вільно орієнтуватися в предметній сфері, системно сприймати і діяти в педагогічній реальності (на відміну від технократичної), бути особистісно-гуманітарно орієнтованим, вміти подавати свій досвід іншим колегам, бути здатним до рефлексії, але при цьому не бути Майстром, а залишатися ремісником. Безсумнівно, щоб бути майстром, необхідно володіти особистісною професійною неповторністю і унікальністю, своїм стилем діяльності, концептуальністю професійного мислення.

Учитель в особистісно орієнтованому процесі стає автором (точніше – співавтором) цілей, змісту, форм і методів педагогічної взаємодії, творцем такої освітньої ситуації, в якій реалізуються його професійні наміри та затребувана особистість учнів. В умовах особистісної орієнтації освіти сама педагогічна діяльність має авторську природу, адже педагогічна технологія не може штучно привноситися ззовні, а повинна «народитися» у власному досвіді викладача. Набуття цього досвіду, тобто досвіду рефлексії, прийняття нестандартних рішень можливе лише в ситуації, яка вимагає вияву особистісної позиції педагога та учня.

Можна стверджувати, що педагогічна майстерність – це дійсно міра педагогічної якості як інтегральної характеристики, яка дає можливість описати специфіку носія педагогічної професії на фоні представників інших професійних сфер діяльності. Професійно-педагогічна якість базується на особливій особистісній настанові як змістово-смісловому началу професійної діяльності. Такий підхід у поєднанні з вільним володінням предметом викладання уможливорює повноцінну навчально-виховну взаємодію. Володіння специфічними технологіями дозволяє ефективно здійснювати навчально-виховний процес та інші види педагогічної діяльності, одержуючи при цьому повторювані позитивні результати.

Рівень педагогічної майстерності є своєрідним підсумком розвитку людини, що демонструє досягнення чи повноту професійної якості завдяки **саморозвитку та самореалізації**. Повнота усвідомлення глибин педагогічної професії, будучи однією із суттєвих ознак майстерності, народжує здібності ставити і вирішувати складні професійні задачі. Це уможлиблює передачу своєї майстерності, досвіду, розвитку і саморозвитку цієї якості іншій людині на такому рівні, щоб забезпечити відтворення професійних дій іншими співучасниками цього процесу.

Такий рівень майстерності робить педагога вільним за рахунок осмисленого оволодіння широким діапазоном педагогічних дій, здатності до вибору стратегії (зовнішня свобода дій), наявності сили духу і волі (внутрішня свобода). Внаслідок цього буття Майстра завжди є технологічним у своєму виховному впливові на суб'єктів педагогічної взаємодії

У закладах освіти сьогодні все актуальнішою стає ідея переходу на особистісно орієнтовану організацію навчально-виховного процесу. В гуманістичній психології студент розглядається як творча особистість, котра здатна усвідомити сутність власного життя, самореалізуватися, цілеспрямовано здійснювати свій постійний розвиток. Але ця технологія ще недостатньо повно впроваджена в систему професійної підготовки.

Провідною в навчальному процесі сьогодні має стати установка на усвідомлене та цілеспрямоване самовдосконалення особистості (включаючи самоосвіту, самовиховання, самоутвердження, самовизначення, самореалізацію, самоконтроль тощо), а завданням навчального закладу має стати створення для цього необхідних умов. Вміння самостійно й творчо працювати є одним із головних критеріїв, які характеризують готовність спеціаліста до професійної діяльності в умовах безперервної освіти. Такі вміння не можуть з'явитися у студента та учня без відповідної системи організації навчального процесу та його забезпечення (методичного, матеріально-технічного тощо), складу викладачів, характеру стосунків у системі «викладач – студент», бажання та стимулів студента в навчанні та ін.

Сьогодні (як ніколи важливо!) на порядку денному стає проблема розвитку здібностей людини – перетворення кожної особистості в активного суб'єкта суспільного прогресу, тобто змінюються завдання і функції всіх співучасників пізнавального процесу. Зникає «розподіл життя» людини на період придбання знань (навчання) та наступний етап їх віддачі. Освіта людини ніколи не встигатиме за новими відкриттями та теоріями, не відповідатиме вимогам практики, якщо вона не буде спиратися на активність і самостійність особистості, постійний розвиток її творчого потенціалу. Отже, одним з важливих напрямів у теорії навчання є не лише одержання студентом готових знань, головним є навчання його методів здобуття цих знань для продовження освіти протягом всього життя, тобто формування сучасної культури інтелектуальної діяльності.

З огляду на це пріоритетною формою організації навчання сьогодні повинна стати самостійна пізнавальна діяльність студентів, незважаючи на чільне місце, яке, не без серйозних дискусій науковців минулого і сьогодення, займає у вищому навчальному закладі лекційна форма занять. На нашу думку, лише таке зміщення акцентів дозволить вирішити завдання формування власного особистого підходу і методу професійної діяльності. Іншими словами, успіх буде лише тоді, коли в центрі уваги перебуватиме особистість зі своїм індивідуальним стилем роботи, своїми нахилами, інтересами, поглядами і позиціями, яка оволоділа методами організації самостійної пізнавальної діяльності. Майбутній спеціаліст повинен навчитися вибирати з арсеналу педагогічних методик саме те, що йому найбільше пасує, творчо використовувати досвід колег у нових умовах, формуючи в навчально-виховному процесі власний стиль, власну позицію. Вищу ж освіту ми повинні розглядати лише як одну з важливих складових у системі неперервної освіти.

Поки що у традиційній системі професійної освіти практично випущена така важлива форма навчальної діяльності, як самостійна пізнавальна діяльність, що повинна складати основу не лише процесу професійного становлення, а й усієї системи освіти взагалі. Поки що самостійна навчально-

пізнавальна діяльність частіше за все відіграє роль несуттєвого доповнення в структурі професійної підготовки і ставлення до неї, значною мірою, недбале і формальне, вільно тлумачаться суть, форми, методи та основне її призначення.

З'ясування ж усього кола проблем, пов'язаних зі змістом та організацією самостійної навчальної роботи студентів стає можливим, якщо розглянути моделі відповідних об'єктів і процесів, що відображають усю багатоманітність процесу пізнання, в якому особливої ваги набувають психологічні чинники. Адже процес учіння по-різному реалізується в різних учнів – залежно від стану здоров'я, темпераменту, особливостей пам'яті, мислення, рівня знань, процесів саморегуляції учня, дій учителя.

Одне з основних завдань в організації навчально-виховного процесу полягає в необхідності пошуку шляхів підвищення активності й самостійності суб'єктів цього процесу, тобто виникає потреба в теоретичному обґрунтуванні концептуальних положень, які, з урахуванням нових вимог до вищої школи, розкрили б сутність активного та самостійного навчання студентів і надавали б викладачам необхідні практичні рекомендації.

Але за всіх умов самостійна пізнавальна діяльність здійснюється за наявності в учня гностичних мотивів, інтелектуальної активності, тривалої уваги, перманентного сприйняття, яке переходить у спостереження та формує спостережливість. Вона забарвлена почуттями та вольовими зусиллями, підпорядкована цілям навчання; в ній виявляється вся особистість студента й формуються його самостійні пізнавальні можливості. Поняття самостійної пізнавальної діяльності ми визначаємо як складний пізнавальний процес, систему внутрішніх та зовнішніх дій, зумовлених єдністю мотивів та ціллю, спрямований на сприйняття і творче засвоєння знань.

Пізнання як взаємодія суб'єкта і об'єкта ґрунтується на їх предметно-практичній взаємодії. Здійснення пізнання як специфічно людського відображення, відтворення сутнісних характеристик об'єкта передбачає не лише активну діяльність суб'єкта, але й створення людиною – не як

природним індивідом, а як суспільною людиною, тобто в кооперації з іншими людьми, – певної системи «штучних» предметів, які опосередковують процес відображення і несуть в собі певні пізнавальні норми, еталони. Ці предмети-посередники, виступаючи як засоби пізнання, мають специфічну особливість. З одного боку, вони дають об'єкту можливість пізнавального відображення характеристик тих об'єктів, які існують незалежно від них. З іншого боку, самі «посередники» є характерними об'єктами, яким **притаманна** певна особливість, мають внутрішні зв'язки, передбачають способи оперування з ними та існують як першооснова в зовнішній опредмеченій формі і лише потім засвоюються індивідом і стають його внутрішнім надбанням.

Це означає, що здійснення пізнавального акту передбачає вміння суб'єкта не лише співвідносити предмети-посередники з пізнавальним об'єктом, але й володіти способами оперування тією реальністю, якою є самі соціально-функціонуючі штучні предмети.

Необхідно звернути увагу на той факт, що процес передачі знання передбачає об'єктивацію останнього не лише у вигляді текстів або висловлювань, але й у формі створених людиною предметів, які мають певний соціально-культурний смисл. Тому теорія пізнання аналізує предметну діяльність в єдності її з пізнавальними, комунікативними і практично перетворюючими функціями як основу всього пізнавального процесу.

Зрозуміло, що в різних соціально-культурних умовах предметні смисли, які втілюються в зовнішній діяльності людини, а потім і в суб'єктивному світі свідомості, будуть дещо різними. Їх зміст визначається не тільки світом реальних об'єктів, а й ступенем їх засвоєності суспільною практикою, яка постійно розвивається. Соціально-культурна обумовленість процесів пізнання, звичайно, не заперечує, що суб'єктивний світ кожного індивіда є неповторним і своєрідним, а отже, процес інтеріоризації знань, в ході якого і формується суб'єктивне світопізнання, кожний раз відбувається в умовах, які не повторюються. Саме в таких умовах має місце процес формування

унікальних індивідуальних рис особистості, в ході засвоєння нею загальних смислових структур, які становлять основу пізнавальної діяльності людини.

Можна з упевненістю стверджувати, що до того часу, доки вчителі та адміністрація школи не отримають необхідного мінімуму знань у галузі використання ІТ і на своєму досвіді не переконаються в їх практичній цінності, комп'ютер та ІТ розглядатимуться ними як дещо чуже.

Як приклад пошуку нових підходів можна навести також і варіант вільної (імовірнісної) освіти, що останнім часом дискутувалися в науково-педагогічній пресі. «Вільна» освіта – це освіта, в якій відсутня планова детермінованість (визначеність) навчального процесу на відміну від традиційного навчального процесу, в якому абсолютним законом є програма. Це освіта, в якій принцип творчої невизначеності, принцип імовірнісної розмитості майбутнього приймається як фундаментальна культурна цінність. У реальній культурі наперед практично нічого невідомо, життя культури пронизано духом творчої непередбачуваності, тут неможливо «спланувати» прояв творчого генія чи його конкретного творіння. Розвиток культури можна передбачити лише в загальних рисах, прогнозувати з наближенням певні тенденції її розвитку.

Раніше головна функція вчителя традиційної школи полягала в наданні учням певної, наперед визначеної навчальною програмою суми знань. Сьогодні ж учитель – методолог самоосвітнього процесу, який не має чітко окресленого програмного спрямування. Тут учитель – швидше мотиватор і консультант. Його завдання полягає в тому, щоб у початковий період максимально вмотивувати учня на вільну, але активну пошукову діяльність, а вже потім неперервно допомагати в розробці подальшої стратегії пошуку. Отже, педагог у такій навчальній системі повинен володіти двома надзвичайно важливими вміннями, зокрема, він має психологічно обґрунтовано здійснити мотивацію дослідної активності учня і в подальшому здійснювати корекцію цієї активності в часі, адже ця активність може набути досить непередбачених напрямів; по-друге, вчитель повинен уміти бути консультантом у ситуаціях,

до яких він наперед в інформаційному плані не готовий і які він з цієї причини мусить віднаходити спільно з учнями експромтом. Важливою особливістю діяльності такого вчителя є той факт, що сам він разом з учнями знаходиться в позиції активного незнання. Йдучи разом зі своїми вихованцями невідомим наперед «маршрутом пізнання», він постійно **відкриває чимало нового** і для себе.

Видатний чеський педагог Коменський уперше вчив учителів викладати. Він був упевнений, що «з усякої дитини можна зробити людину», якщо школа буде не «пугалом» для хлопчиків і катівнею для «умів», а майстернею «людяності». І на етапі становлення цієї системи вона дійсно давала дуже позитивні результати. Проте три з половиною століття реалізації системи Коменського засвідчили, що методичними способами вирішити методологічну проблему розвитку не вдається. Якщо вчитель отримує для передачі учневі вже готові знання, якщо він не є суб'єктом, який сприяє становленню знань і не може рефлексувати способи його становлення, а може лише передавати факти в тому вигляді, в якому сам їх отримав з «чужих рук», то його учень одержує готове, «мертве» знання навіть не з других, а з третіх рук.

Такі знання неможливо зрозуміти чи змінити, з ними не можна нічого зробити, крім одного, – використати. При такому типі освіти формується потребнісний, утилітарний тип мислення, все навкруги виступає як засіб для вживання: знання, природа, люди, культура. Оскільки ж ці знання з самого початку є відчуженими, то в учня немає можливості особисто оцінити свої успіхи. Весь час навчання у школі учень знаходився в полі зору вчительського втручання, **під впливом** оцінки, корекції, зауважень, виправлень і т.д., що було умовою успішного навчання.

Отже, спосіб навчання, за яким учень розглядався як «чиста дошка», а вчитель – як єдиний носій змісту освіти, **призводить**, як мінімум, до відчуження між учнем і культурою, формування споживацького типу мислення, стійкої звички до насильства, відсутності творчого мислення.

Багатовіковий досвід свідчить, що в суспільстві завжди повинен утверджуватися авторитет учителя, який є носієм добра в широкому розумінні цього слова. На жаль, ми живемо в такому суспільстві, в якому учитель є не тим, хто вчить, а тим, у кого вчаться. Реформи останніх десятиріч виявилися неспроможними покращити ситуацію вчителя в суспільстві, про що свідчить як несправедливо низька зарплата вчителів, так і їх соціальний захист.

Суспільство є продуктом взаємодії особистостей, що задає особливу парадигму розвитку. Ось чому в контексті пошуків шляхів вирішення ситуації, яка склалася, висловлюються побажання відмовитися від світоглядних стереотипів та стандартних аргументів.

Проблеми майбутнього людини завжди займали одне з пріоритетних місць в її діяльності, її допитливому розумі. Останнім часом почали досить часто з'являтися публікації, в яких розглядаються ці питання. Це пояснюється тим, що раніше ця проблема так гостро не стояла й не зачіпала безпосередньо долі мільйонів наших сучасників. Ніколи раніше майбутнє не наближалось до людини так швидко, майже не залишаючи їй часу, щоб підготуватися до нових умов свого існування. Темпи змін, які відбуваються сьогодні, настільки високі, а масштаби їх настільки великі, що цілком можна говорити про принципово нову глобальну проблему сучасної цивілізації – проблему, яка належно не усвідомлена і поки що не зайняла свого місця в освіті.

Сьогодні відзначається як один з найбільш принципових недоліків сучасного наукового знання його фрагментарність. Остання є своєрідним «гальмом» у розвитку науки, що не дозволяє їй показати цілісну науково обґрунтовану картину світу. Дослідники наголошують, що криза, яку ми переживаємо, у своїй основі виявляється кризою світоглядною, що позначається на різних сторонах життя суспільства і насамперед – в освіті.

Дійсно, фундаментальна наука як галузь енциклопедичного знання про Космос, Природу і Людину так занадто диференціювалась, що зміст науки чужої спеціальності давно вже став недоступним не лише культурній людині, а й фахівцеві. Навіть спеціалісту, представнику тієї ж науки окремі дисципліни

є недоступними. Отже, людство, як ніколи раніше, вимагає нового світосприйняття і нового світогляду, які могли б стати основою формування нової цивілізації. Важливу роль у цьому процесі має відіграти використання інформаційного підходу як фундаментального методу наукового пізнання сучасного світу.

В останні роки все частіше доводиться переконуватися в тому, що практично всі взаємозв'язки у природі й суспільстві носять інформаційний характер. Саме інформація є носієм смислу всіх процесів, які відбуваються навколо. Усвідомлення головної ролі інформації стало причиною появи нового методу наукового пізнання, який отримав назву інформаційного підходу. Суть його полягає в тому, що при вивченні будь-якого об'єкта, процесу чи явища (у природі та суспільстві) насамперед виявляються й аналізуються найбільш характерні для них інформаційні аспекти.

Отже, в сучасному суспільстві інформація стає визначальним чинником, який прискорює не лише процеси глобалізації та інтернаціоналізації, а й усі суспільні інституції – розвиток науки, техніки, освіти, культури тощо. Беручи до уваги той факт, що інформація «пронизує» всі сфери діяльності людини, виступає як ресурс розвитку і виробництва, слід враховувати, що відбувається її суміщення з функціями управління різними системами і процесами.

Процес навчання, зрозуміло, не можна зводити лише до засвоєння інформації. Отримані знання необхідно перевести в оволодіння способами професійних дій, у системи відношень, у стимулювання процесу становлення професійно значущих рис особистості.

У цьому зв'язку надзвичайно ефективним у дистанційній освіті є використання комп'ютерних телекомунікацій, що передбачає можливість оперативної передачі інформації будь-якого обсягу, виду (візуальної і звукової, статичної і динамічної, текстової і графічної); можливість редагування, обробки, роздрукування, зберігання, забезпечення необхідної кількості навчального часу; створення активного оперативного зворотнього зв'язку у процесі діалогу з викладачем за допомогою мультимедійної

інформації; доступ до різноманітних джерел інформації (численні семінари, конференції в усьому світі); організація спільних телекомунікаційних проектів, зокрема аудіо та відеоконференцій, обмін думками, запит інформації тощо.

Для успішного вирішення окреслених вище питань надзвичайно важливо організувати підготовку педагогічних кадрів для роботи в системі дистанційного навчання, відпрацювати технологію навчання, розробити програмне забезпечення мережі систем дистанційного навчання й електронну бібліотеку. Це відкриває можливість для створення широкого доступу користувачам Інтернету. Враховуючи те, що не всі мають удома комп'ютер, підключений до Інтернету, цю проблему можна вирішити шляхом діяльності регіональних навчальних центрів.

5. Пізнавальна діяльність в системі професійної підготовки як чинник розвитку особистості

Зміна матеріальної структури виробництва сьогодні здійснюється швидше, ніж збагачення особистого досвіду. Крім того, постійно зростає потік нової інформації, яку принципово не можна отримати з досвіду. Складається ситуація, за якої практично кожному працівникові протягом усього періоду трудової діяльності слід давати певні «дози» додаткової освіти, які б забезпечували постійне збагачення змісту знань і розуміння суті пізнавальних явищ на рівні останніх досягнень науки і техніки. Учні та студенти у процесі професійної підготовки повинні оволодіти певною критичністю мислення, вмінням оцінювати те, що треба пізнати, вміннями пов'язувати теоретичні знання із практикою, співпрацювати з людьми, розвинути здібності до сприйняття й адаптації в умовах оновлення видів діяльності (допрофесійний, базовий та післядипломний її компоненти).

Формування установки на безперервність освіти – процес тривалий. Йому передують розвинута потреба в одержанні й поглибленні знань, почуття задоволення від учіння, формування пізнавальної активності. Знання, стаючи

соціально значущими, впливають на розвиток такої важливої риси особистості, як соціальна активність. Проте більшість студентів та учнів сьогодні, незалежно від того, як вони вчаться, відчують незадоволення результатами навчання. Причин цього незадоволення чимало: безперспективність і безуспішність навчання, відсутність інтересу до нього, конфлікти з батьками, соціальні явища, які відбуваються сьогодні в суспільстві. Невдоволення навчанням значною мірою впливає на самооцінку, а це призводить до невпевненості в собі, напруженості, чеканні «провалу» на екзаменах, заліках, контрольних роботах. У цій ситуації активність учня (студента) нерідко спрямовується на подолання труднощів, зумовлених прогалинами у знаннях, пошуком шляхів і засобів пристосування до ситуації, що склалася. Усе це заважає бачити об'єктивну цінність знання та загальні світоглядні основи, які закладені в кожному предметі, особливо сьогодні, в час стрімких потрясінь нашого суспільства, пов'язаних з так званим «переходом до ринку».

Орієнтація підростаючого покоління на неперервність освіти – процес багатоплановий. Він передбачає вдосконалення всіх ділянок у роботі сучасної школи, перегляду деяких традиційних уявлень про функцію вимог, характер взаємодії учнів та вчителів, тощо. Ось чому останнім часом досить інтенсивно обговорюється проблема неперервності освіти. При цьому під неперервною освітою іноді розуміють просте доповнення базової освіти, різноманітні форми навчання, підвищення кваліфікації, перепідготовки, які здійснюються протягом усього трудового життя людини, тобто освіти для дорослих. Але ж принцип неперервності має більш глибоке значення: він передбачає якісно інший тип взаємодії особистості і суспільства протягом усього життя людини. Він передбачає, крім того, створення і функціонування системи державних, кооперативних, громадських освітніх установ, які могли б забезпечувати постійну загальноосвітню і професійну підготовку, самоосвіту та перекваліфікацію людини з урахуванням її бажань, можливостей та потреб суспільства.

Бурхливий розвиток системи освіти дорослих у світі протягом перших двох десятиліть привів не лише до її визнання, а й до відповідного її впливу на реформи вищої і середньої освіти. Освіта дорослих вимагала зміни в роботі середньої і вищої школи. Як наслідок у середині 80-х років (коли ми здійснювали безрезультатні спроби реформувати систему освіти) на Заході почався процес інтеграції систем традиційної освіти та освіти для дорослих, вимальовувалися контури єдиної системи неперервної освіти. Наявність системи освіти для дорослих (як рівноправного партнера традиційної системи освіти), яка б гнучко й оперативно реагувала на всі освітні вимоги суспільства, знімає з традиційної системи задачу навчити людину всього раз і на все життя..

Ідея особистісного підходу в освіті ставить у центр уваги людину, виходячи з філософського розуміння її як неповторної, унікальної цілісності, джерела власної активності і творчості, що сама може і повинна визначати цілі і цінності свого життя, визначати власний розвиток. Прихильники цієї парадигми пропонують будувати навчальний процес на засадах індивідуальної свободи поведінки, недирективності, ліберального ставлення.

Головне завдання вчителя – надати учневі коректну і своєчасну допомогу в самоактуалізації (виявленні й розвитку природних нахилів, самоствердженні). Основним завданням, яке вирішується у процесі професійної підготовки, є усвідомлення особистістю себе й іншої людини як головної суспільної цінності, розвиток професійної самосвідомості (особистість учителя як головний інструмент педагогічного впливу в розмаїтті притаманних їй якостей) та професійних інтересів майбутніх фахівців.

Відповідно до цього основні завдання, які визначають навчальну діяльність студентів, пов'язані з процедурами самопізнання, саморозвитку, самовдосконалення, оволодіння засобами недирективного впливу на учнів, їх особистісного розвитку. В основу розвивального методу покладено навчання самоорганізації. Кожний студент обирає для себе освітнє завдання чи проект, партнерів для його реалізації, вирішує, чи працюватиме один, чи у групі. Процес навчання розробляється так, щоб підвищувалася вірогідність

переживання особистісного успіху студентів. Здатність завчасно бачити і рефлексувати свої цілі, форми і реакції комбінацій, що з них утворюються, успіх чи невдачу, – свідчить про максимальну самостійність учасників педагогічного процесу. Основним принципом такого навчання є визначення людини як центрального суб'єкта, що інтегрує й організовує свій процес освіти.

Тому у професійній підготовці майбутнього вчителя основна увага повинна приділятися формуванню суб'єкта, здатного виступати втілювачем і відтворювачем гуманістичних стосунків, транслятором знань і культури. Для цього створюються відповідні програми, які визначають навчальні завдання студентів, акцентують основну увагу на формуванні психологічної зрілості майбутніх учителів, на вдосконаленні навичок спілкування і професійних знань, а не на їх отриманні. Пізнання та вміння не можна повністю визначити заздалегідь, вони розвиваються і вдосконалюються саме у процесі діяльності.

Більш важливо, як впливають на професійне становлення особливості сприймання і розуміння студентами себе як особистості у проекції на педагогічну діяльність. Тому у процесі навчання студентів педагогічних навчальних закладів орієнтують на пошук власних шляхів прояву себе як майбутніх педагогів, на самоусвідомлення (розуміння власних прагнень як у пізнавальному, так і загальножиттєвому контексті), а студент є активним учасником процедур визначення змісту і напрямів власної професійної освіти.

Отже, процес професійної освіти виступає як створення такого зовнішнього середовища, яке підтримує саморозвиток, а успіх педагогічної діяльності визначається насамперед результатами впливу на особистість. Так звана «традиційно творча» парадигма педагогічної освіти ґрунтується на підході до процесу навчання як особливого мистецтва, в якому вчителі є творчими особистостями. Сам процес педагогічної освіти є процесом засвоєння елементів майстерності. Як вказують вчені, знання про викладання накопичуються значною мірою через експериментування, шляхом спроб і помилок, унаслідок чого формується практичний досвід творчого вирішення

професійних завдань (І.А. Зязюн). Педагогічну майстерність можна ототожнити із системою вмінь, яку педагог творчо використовує у своїй практичній діяльності. Але особливо важливим є вибір способу реагування в певний момент, тобто миттєве визначення того, якою повинна бути реакція, з наступним ретельним аналізом. Це означає, що володіння репертуаром професійних умінь ще не гарантує того, що педагог зможе успішно діяти в нестандартних ситуаціях. Йому слід опанувати мистецтво реагування на події, які відбуваються: це формується з досвідом, частково залежить і від індивідуальних особливостей самої людини.

Провідною в навчальному процесі має стати установка на усвідомлене та цілеспрямоване самовдосконалення особистості (включаючи самоосвіту, самовиховання, самоутвердження, самовизначення, самореалізацію, самоактивізацію), а завдання навчального закладу – створити для цього необхідні умови.

Отже, вміння самостійно й творчо працювати – це один із головних критеріїв, які характеризують готовність спеціаліста до професійної діяльності в умовах безперервної освіти. Такі вміння не можуть з'явитися у студента та учня без відповідної системи щодо організації навчального процесу та його забезпечення (методичного, матеріально-технічного тощо), складу викладачів, характеру стосунків у системі «викладач – студент», бажання та стимулів студента в навчанні тощо.

Сьогодні на порядку денному стає проблема розвитку здібностей людини – перетворення кожної особистості в активного суб'єкта суспільного прогресу, тобто змінюються завдання і функції студента та викладача. Зникає «розподіл життя» людини на період придбання знань (навчання) та наступний етап їх віддачі. Освіта людини ніколи не встигатиме за новими відкриттями і теоріями, не відповідатиме вимогам практики, якщо вона не буде спиратися на активність і самостійність особистості, постійний розвиток її творчого потенціалу. Отже, одним із важливих напрямів у теорії навчання є не лише одержання студентом готових знань. Головним є навчання його методів

здобуття цих знань для продовження освіти протягом усього життя, тобто формування сучасної культури інтелектуальної діяльності.

Безперечно, що від об'єкта й рівня розвитку самостійної пізнавальної діяльності значною мірою залежить кінцевий результат. Самостійна пізнавальна діяльність здійснюється індивідуально, тому обсяг, зміст, рівень і продуктивність неоднакові навіть у двох-трьох студентів однієї і тієї ж групи, в одного й того ж викладача. Тому ми вважаємо, що для розвитку самостійної пізнавальної діяльності студентів найважливішою умовою є індивідуалізація навчання, яка повинна бути покладена в основу функціонування системи професійної підготовки. Із зазначеного вище випливає, що мета самостійної пізнавальної діяльності досягається спільними зусиллями студента і викладача. Отже, методи вдосконалення пізнавальної діяльності мають носити двосторонній характер і в своїй основі відображати діяльність у системі «викладач- студент» («учитель – учень») та враховувати характер цієї діяльності. Без відповідного вдосконалення самостійної пізнавальної діяльності цілі й завдання процесу засвоєння навчального матеріалу реалізувати неможливо. Очевидно, що не існує універсального методу, який би приводив до повного, глибокого засвоєння знань, їх міцності. Тільки комплексне застосування методів викладання, учіння і стимулювання може забезпечити досягнення задач навчання та вдосконалення самостійної пізнавальної діяльності студентів. Ефективність самостійної пізнавальної діяльності студентів та учнів зумовлена значною мірою її організацією. Від рівня організації цього процесу залежить формування інтересу до навчальної дисципліни, рівень пізнавальної активності, а, отже, і постійного поповнення знань, формування умінь та навичок з відповідним виходом на професійну діяльність. Щодо знань, то слід відмовитися від категоричної думки про те, що школа повинна давати глибокі та міцні знання. Їх не можна здобути під час навчання в середній та вищій школі на все життя. Школа повинна формувати особистість, розвивати бажання та вміння постійно здобувати необхідні знання, формувати потрібні вміння.

Необхідною умовою мобілізації всіх, хто навчається, на якісну підготовку їх як майбутніх спеціалістів, є відповідна програма самостійної пізнавальної діяльності, її навчально-методичне та організаційно-педагогічне забезпечення.

6. Професійна майстерність педагога в контексті організації навчально-пізнавальної діяльності учнів

Незважаючи на те, що головні завдання вчителя – виховання і навчання – є незмінними протягом довгого часу, можна бачити, як ускладнюються його функції сьогодні. У нас «традиційно на перше місце висувалася навчальна (дидактична) функція вчителя. Вважалося, що вчитель як носій знань передає їх учням, і наскільки добре володіє ними сам учитель, настільки ж добре опанують науку діти. З часом, коли обсяг знань зріс до неможливості досягнути їх однією людиною, дидактична функція вчителя почала формуватися так: не передавати знання, а вчити, як їх здобувати. Діяльність учителя не стільки в тому, що він несе інформацію дітям, скільки в умінні бути організатором її засвоєння, проводирем у лабіринті знань» [І.А. Зязюн].

У професійній підготовці майбутніх учителів педагогічна майстерність посідає особливе місце, оскільки майстерність – це вияв найвищої форми активності особистості вчителя у професійній діяльності, що базується на гуманізмі і розкривається в доцільному використанні методів, засобів і механізмів взаємодії педагога та учня у кожній конкретній ситуації навчально-виховного процесу. Педагогічна майстерність розглядається як вияв педагогом свого «Я», як самореалізація особистості вчителя у педагогічній діяльності, що забезпечує його саморозвиток і розвиток особистості учня.

Вже давно виникло протиріччя між методами управління системою та змістом освіти. Воно полягає в тому, що дійсний зміст освіти сьогодні вже не задається формальними програмами, затвердженими адміністративно. Школа

в тому вигляді, як її репрезентує відомство, перестала бути дієвим інститутом освіти дітей як складової системи неперервної освіти людини впродовж життя. У ній не може бути забезпечений зміст освіти чітко за затвердженими та узагальненими нормами і правилами. Адже життєво потрібний, дійсний зміст освіти необхідний людині і для професійної діяльності, і для розуміння всього, що відбувається у світі, змінюється за іншим принципом – він самоорганізується і формується у неформальній взаємодії численних, іноді суперечливих інновацій. Головним тут є те, що природа, державний устрій, побудова системи освіти повинні відповідати природі, устрою, архітектоніці змісту освіти, який дає людині найкращий матеріал (інформацію) для організації у світі. А такий зміст – це вже не той, що заданий раз і назавжди, сьогодні – це динамічні інноваційні новоутворення, які знаходяться у процесі апробації та становлення.

Отже, в освітніх закладах сьогодні є можливість внести соціальну реальність у зміст освіти. Освітні програми нового покоління можуть бути спільними учительсько-учнівськими проектами як зразки перетворення дійсності у програму з урахуванням тих змін, які постійно відбуваються в суспільстві. Важливо, що при засвоєнні таких освітніх програм класичний набір знань, той самий стандарт-мінімум, якого так часто не вдається досягти при «проходженні» програм з навчальних предметів, засвоюється як необхідний для вирішення головних задач. Адже це робиться вже не для оцінки з предмета, а для досягнення «значущої для учня цілі».

Перехід до особистісно розвивального навчання передбачає зміну поглядів на сутність освіти. Традиційно під освітою розуміли процес і результат засвоєння певних систематизованих знань, умінь та навичок. Основним шляхом отримання освіти вважається навчання в системі різних навчальних закладів. Пізніше зміст освіти стали розглядати ширше – як соціальний досвід, який включає в себе не лише знання, уміння, навички, а й досвід творчої діяльності і систему цінностей. Але й у цьому випадку під освітою розуміли процес і результат передачі тим, хто вчиться, певної

інформації. Такий погляд на освіту призводить до того, що основним показником її результативності вважається обсяг засвоєної інформації. Іноді ще й до цього часу виходять з того, що головним результатом навчання повинні бути глибокі та міцні знання.

Але знання не є метою, а насамперед засобом, який використовується при вирішенні визначених для особистості та суспільства проблем. Збереження орієнтації на кількість знань призведе до посилення протиріччя між соціальними функціями школи і можливістю їх реалізації. Якщо виходити з того, що знання є засобом вирішення проблем, то освіту слід розглядати як спеціально організований процес розвитку здібностей особистості для вирішення нею соціальних і особистісних проблем на основі використання досягнень культури. Німецький філософ М. Хайдегер (1889 – 1976), визначив цю функцію так: Культура тепер – реалізація верховних цінностей шляхом культивування вищих людських достоїнств. Вияв та культивування людських сутнісних сил, їх соціальне і духовне піднесення, удосконалення складають основний зміст людинотворчої функції культури. Саме в період професійного навчання студентів доводиться вирішувати чимало складних пізнавальних задач, щоб стати в майбутньому професіоналом у вибраній сфері діяльності. Саме особистість формує себе як культурно-історичну у процесі своєї діяльності.

Індивідуально-особистісним результатом освіти є освіченість особистості, тобто така її якість, яка полягає у здатності особистості вирішувати проблеми в різних сферах і видах діяльності, спираючись на досягнуте нею. Відзначимо, що в процесі шкільної освіти можуть бути досягнуті певні рівні елементарної грамотності, функціональної грамотності та компетентності.

Навіть першу складову неможливо недооцінювати, адже елементарна грамотність характеризується засвоєнням ряду базових засобів навчально-пізнавальної діяльності та можливості їх використання для вирішення пізнавальних, комунікативних і практичних проблем. Функціональність

передбачає засвоєння знань, які лежать в основі правил, норм, способів діяльності, розуміння цих правил, готовності щодо їх додержання.

Надзвичайно важливе значення для процесу професійної підготовки (а потім і діяльності) має компетентність, яка характеризується здатністю вирішувати задачі в різних сферах діяльності на основі теоретичних знань. До цих задач відносять аксіологічні проблеми, проблеми орієнтації у світі культури, професій, системі професійної освіти, ситуації на ринку праці, формування знань і вмінь, які є базовими для професійної освіти (допрофесійна компетентність), дослідницькі, світоглядні, творчі задачі (методична компетентність). Отже, лише орієнтація на підготовку до самостійної пізнавальної діяльності, вирішення широкою гамою пізнавальних та ціннісно орієнтованих і практичних проблем у контексті неперервності освіти зможе, на наше глибоке переконання, забезпечити потрібний рівень компетентності спеціаліста.

В останні роки діяльність багатьох навчальних закладів спрямована на пошуки шляхів удосконалення професійної підготовки. Часто ці пошуки обмежуються окремими елементами – апробацією нових технологій навчання, вивченням окремих нетрадиційних курсів тощо.

Такі пошуки важливі, їх сукупність може стати чинником підвищення результативності навчально-виховного процесу. Водночас при створенні програм особистісно розвивального навчання особливого значення набувають ті інноваційні підходи, які спрямовані на вияв шляхів досягнення особистісних результатів в освітньому процесі (способів формування певного типу мислення, умов для самопізнання і самовизначення особистості тощо).

Допомогти особистості виявити й реалізувати закладені в ній природою здібності – є одним з найважливіших завдань у роботі органів народної освіти, всього суспільства. Проблема, яку сьогодні досить активно намагаються вирішити в навчальних закладах різних типів (ліцеях, гімназіях, загальноосвітніх школах, навчально-виховних комплексах типу: дитсадок – початкова школа – гімназія), полягає в особистісно орієнтованому підході до

учнів у процесі їх виховання і навчання, тобто в орієнтації на особистість учня в роботі всього педагогічного колективу навчального закладу.

Вперше в історії людства **настав** такий період, коли покоління речей та ідей змінюються швидше, ніж покоління людей. Це створює складні проблеми в життєдіяльності людини, якій доводиться протягом свого життя неодноразово змінювати професійну орієнтацію. З цієї причини виникає цілий ряд психологічних проблем, пов'язаних з віком та можливостями людини. З цього витікає, що однією з важливих проблем людства в майбутньому є нові підходи в системі освіти, які могли б стати вагомими факторами розвитку людини. При цьому повинен здійснюватися перехід від принципу «освіта на все життя» до принципу «освіта протягом всього життя» (І.А. Зязюн).

На таку необхідність вказував ще великий педагог К.Д. Ушинський, рекомендуючи учителю, «постійно пам'ятати, що повинен передати учневі не лише те чи інше знання, а й розвинути в ньому бажання і здатність самостійно, без учителя, здобувати нові знання. Ця здатність... повинна залишатись з учнем і тоді, коли вчитель його залишить, і дати учневі засіб здобувати корисні знання не лише з книг, але й з предметів, які його оточують, з життєвих подій, з історії власної його душі. Володіючи такою розумовою силою,.. людина буде вчитися все життя, що, звичайно, і складає одну з найголовніших задач всякого шкільного учіння».

Самоосвітній процес у широкому розумінні цього слова – це удосконалення своїх знань та вмінь в різних сферах діяльності, в вузькому ж розумінні – удосконалення спеціальних знань та вмінь в конкретній діяльності. Однією з головних умов самоосвітньої діяльності є самоконтроль, а не зовнішній контроль. Зміст самоосвіти повинен відповідати професійному рівню фахівця, його інтересам і нахилам. Приступаючи до самоосвіти, необхідно оцінити свої можливості щодо удосконалення навчальних вмінь, навичок та використання різних форм самоосвіти.

Зазначимо, що пізнання – це діяльність, спрямована на опанування світу предметів та явищ. Здійснюючи контакти з предметами зовнішнього світу,

людина збагачується практичним досвідом, тобто при цьому відбувається процес її самонавчання, саморозвитку. Набувши певної суми знань і досвіду, людина починає впливати на навколишній світ, змінюючи його. Щоб уміти використовувати знання в практичній діяльності недосить вислуховування, сприйняття інформації та її фіксації. Кожен повинен аналізувати навчальну інформацію, порівнювати її з відомою, **застосовуючи на практиці**, формуючи таким чином образ професійної діяльності. Наскільки активним буде цей розумовий та практичний навчально-пізнавальний процес, настільки ефективним буде й результат такої діяльності. Пізнання як відображення світу передбачає нерозривну єдність суб'єкта та об'єкта: вплив об'єкта на суб'єкт і заглиблення суб'єкта в об'єкт; складний процес перетворення енергії зовнішнього подразнення в органах пізнання суб'єкта. У взаємодії суб'єкта й об'єкта уможливорюються ситуації, коли об'єкт може бути причиною, а вся суб'єктивна діяльність – наслідком самоутвердження людини для здобуття певного творчого результату. Сам по собі творчий результат спричинює подальший пошук людиною шляхів до глибинного пізнання об'єкта і створення досконалого творчого набутку. Цей процес відбувається все життя і є неодмінною ознакою людського поступу.

Безумовно, що самоосвіта потрібна всім, та необхідно всіх навчити вчитися. Проте, щоб навчити дітей вчитися, треба вміти це робити не лише вчителям та викладачам, а, звичайно, й батькам. Адже пізнання в дитини починається з раннього віку, саме в цей період важливо формувати потяг до знань, щоб його не **втратити**. Останнє є непростою методологічною та організаційно-педагогічною проблемою і вимагає свого практичного вирішення. Особливо важливим є її вирішення у зв'язку з тим, що навіть у дошкільному віці діти знаходяться «в контактi» з надзвичайно великою кількістю інформації, яка практично є доступною в зв'язку з комп'ютеризацією суспільства.

Післямова

Теоретико-методологічний аналіз нових концептуальних положень розвитку освіти відповідно до змін, які відбуваються в суспільстві, свідчить, що в умовах розбудови демократичного суспільства, його гуманізації та гуманітаризації проблема самовдосконалення вчителя набуває неабиякої актуальності. Її розв'язання тісно пов'язане з пошуками нової парадигми вищої освіти, в тому числі – педагогічної, впровадженням сучасних інноваційних технологій у професійну підготовку вчителя, розвитком його особистості.

У формуванні та розвитку професіонала значну роль відіграє забезпечення неперервності освіти. Неперервну освіту можна розглядати як систему, яка дає можливість задоволення інтелектуальних, громадсько-політичних, професійних, етичних і естетичних потреб людини, як принцип, який пронизує всю систему освіти, всі канали виховного впливу. В умовах науково-технічного і соціального прогресу, численності суб'єктів освітнього процесу та відповідної структури освітньої системи в становленні неперервної освіти ще більше зростає роль загальноосвітньої школи. Саме тут повинні сформуватися перші вміння, перші бажання і смак до знань. Наступні інституції (ВНЗ, курси підвищення кваліфікації, курси за інтересами, набуття другої професії, самоосвіта і т.п.) мають функціонувати на базі тих знань, умінь та навичок, які сформовані на попередніх етапах.

Для реалізації неперервної освіти необхідними є бажання, відповідні для цього процесу можливості та вміння вчитися. Особливе місце тут посідає вміння самостійно навчатись. Це вміння потрібне всім: учням, студентам, спеціалістам різного профілю і кваліфікації. Проте до ЗВО здебільшого вступають абітурієнти, які, як правило, не вміють слухати і записувати лекцію, відшукувати необхідну літературу, аналізувати, знаходити в ній найважливіше, робити відповідні висновки, чітко й лаконічно конспектувати, використовувати найбільш ефективні методи запам'ятовування, не володіють правилами логічного мислення і т.п.

Формування потреб і вміння постійно підвищувати свій рівень освіти є одним з найважливіших завдань сучасної школи. Залишається досить актуальною вимога сформувати в учнів навички самостійної навчальної роботи як передумови, яка дає змогу продовження освіти, а в подальшому – поєднання трудової діяльності з самоосвітою. Останній чинник є найбільш вагомим у професійному становленні, підвищенні кваліфікації та перекваліфікації фахівця.

Стосовно вчителя, то у процесі професійної підготовки він повинен оволодіти ще й методичними навичками навчання учнів прийомам самоосвітньої діяльності. При цьому, звичайно, важливу роль відіграє пізнавальний інтерес та формування мотивації до навчання у кожного суб'єкта учіння. Крім цього, потребує вирішення і проблема навчально-методичного забезпечення пізнавального процесу (навчальними програмами, посібниками, методичними матеріалами, комп'ютерами, можливістю користування інтернетом тощо).

Основним завданням педагогів та організаторів освіти в умовах нової освітньої парадигми є забезпечення розвивальної ролі кожного суб'єкта навчального процесу. При цьому змінюються і функції викладача, він більше не інформатор, не «передавач» інформації, а, швидше, організатор та співучасник процесу пізнання, консультант та екзаменатор.

Враховуючи психологічні особливості та пізнавальні можливості учнів, необхідно використовувати всі дидактичні принципи науковості та доступності, опори на раніше здобуті учнями знання, поступово ускладнювати прийоми активізації розумової діяльності. Формування вмінь і навичок самостійної навчальної діяльності має стати однією із найважливіших складових розвитку постійної потреби та здатності до самоосвіти. Остання розглядається як один із дієвих чинників забезпечення можливості самонавчання, підвищення кваліфікації чи перекваліфікації спеціаліста впродовж його життя, а насамперед – розвитку особистості та задоволення її пізнавальних потреб.

.Отже, ми повинні приділяти увагу як об'єктивним складовим процесу учіння (системі управління, змісту навчально-виховного процесу та навчально-методичному забезпеченню), так і його суб'єктивному відображенню у свідомості учнів та студентів, їх рефлексії. Остання складова повинна бути визнана як реалія навчального процесу, вона не може бути проігнорованою за рахунок зовнішніх впливів, дій щодо організації та управління пізнавальною діяльністю. Розвиток самоосвітньої діяльності в подальшому слід розглядати як дидактичну проблему, яка носить наскрізний характер у навчальному процесі всіх освітніх установ, починаючи з дитячих дошкільних закладів, а також у процесі постійного самовдосконалення кожного фахівця.

Наведене вище (див. розділи,4,5) дає можливість зазначити величезну кількість чинників, від реалізації яких залежать кінцеві результати педагогічної дії та діяльності вчителя, а також спільних дій в системі “учитель - учень“. Можна зазначити деякі з цих чинників: суб'єкти пізнання та взаємодії, їх життєвий, професійний та пізнавальний досвід, здібності, мотивація до навчання, вміння рефлексувати, спілкуватись; бажання працювати; особливості характеру кожного з учасників, педагогічні умови, матеріально-технічне забезпечення, вміння толерантно вирішувати численні (і, частіше всього, непередбачувані!) педагогічні проблеми, психологічні особливості співучасників пізнавального процесу і т.п.

Цілком очевидно, що педагогу-професіоналу для вирішення різних проблем слід, без перебільшення, багато знати і, головне, вміти (теорія і практика в дії!). Отже, цим умінням педагогу необхідно постійно вчитись і вчити інших. І не лише вчити, а й навчити учнів елементарних (початкових) умінь роботи з інформацією, яка не є простим процесом набуття знань.

Процес набуття знань є достатньо складним і навіть у першому наближенні налічує цілий ряд елементів (дій); спочатку відбувається пошук необхідної інформації, а потім шляхом мислительної діяльності мають відбуватися такі процеси: розпізнавання інформації, осмислення її, розуміння, сприйняття, узагальнення, оцінка інформації вцілому, уявлення про неї, аналіз – що є головним, де і як це можна використати в подальшому; виділення найбільш важливого для запам'ятовування (робота пам'яті); виділення матеріалу, який доцільно законспектувати, зберегти в комп'ютері, занотувати, підготувати для реферування; з'ясування незрозумілих аспектів аналізованого матеріалу (консультації з колегами, пошуки в довідниках, енциклопедіях, словниках тощо); мнемічні дії; схематизація, коли здійснюється певне структурування та переробка інформації (трансформація, скорочення, групування, вербалізація); відтворення знання; аналіз, яким чином здобуті знання можуть бути

використані для створення нового знання (у пошуковій чи дослідницькій роботі).

Отже, в суб'єкта пізнавальної діяльності має бути постійно “включеним” аналітичне і критичне мислення. Звичайно, всім суб'єктам таких дій необхідно подбати про вироблення власного стилю мислення та роботи з інформацією. Інтеріоризована частина обробленої такими мислительними діями інформації і є знанням, яке вже можна використати при спілкуванні, у професійній діяльності, в процесі наукових пошуків тощо.

Тому, на нашу думку, не є перебільшенням висловлювання відомого дослідника, лауреата Нобелівської премії Томаса Едісона про те, що головна задача цивілізації полягає в тому, щоб навчити людину мислити.

Література

1. Антонов А.В. Информация: восприятие и понимание / А.В. Антонов – К: Наук. думка, 1988.-182с.
2. Гордон Драйден. Революція в навчанні / Гордон Драйден, Вос Джаннетт; пер. з англ. М. Олійник. – Львів: Літопис, 2005. – 542 с.
//
3. Зубра А.С. Культура умственного труда: учеб. пособие / Алексей Степанович Зубра // – Мн.: РИПО, 1997. – 215 с.
4. Зязюн І.А. Краса педагогічної дії: навч. посіб. для вчителів, аспірантів, студ. сер. та вищ. навч. закл. / І.А. Зязюн, Г.М. Сагач – К.: Українсько-фінський ін-т менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.
5. Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії: монографія / Зязюн І.А. – Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – 608 с.
6. Ивин А.А. Искусство правильно мыслить: кн. для учащихся ст. классов / Александр Архипович Ивин. – М.: Просвещение, 1990. – 237.
7. Педагогічна майстерність: підруч. / [І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.]; за ред. І.А. Зязюна. – 3-тє вид., допов. і переробл. – К: Богданова А.М., 2008. – 376 с.
8. Педагогічна майстерність: хрестоматія для студ. вищ. пед. навч. закл.: навч. посіб. / [упоряд.: І.А. Зязюн, Н.Г. Базилевич, Т.Г. Дмитренко та ін.]; за ред. І.А. Зязюна. – К: Вища школа, 2006. – 606 с.
9. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті: (монографія). / С.О. Сисоєва, А.М. Алексюк, П.М. Воловик та ін.; за ред. С.О. Сисоєвої. – К.: ВІПОЛ, 2001.- 503с.
10. Підласий І.П. Спільна дія.-Вид. група “Основа”, 2012.-224с.
11. Роджерс К., Фрейберг Д. Свобода учителів / Карл Роджерс, // Алма Матер. – 2000. – № 1. – С. 26 – 30.

12. Солдатенко М.М. Розвиток педагогічної майстерності викладача в умовах інформаційного суспільства: когнітивний аспект: монографія/ Солдатенко М.М.-К.: Педагогічна думка, 2012.-168с.

13. Теоретичні і прикладні аспекти розвитку креативної освіти у вищій школі: монографія / за ред.О.А.Дубасенюк.- Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2012.- 284с.

14.Учіться висловлюватися / [П.І. Білоусенко, Ю.О. Арешенков, Г.М. Віняр та ін.] – К.: Рад. школа, 1990. – 126 с.